

usûl

İslam Araştırmaları
Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006

usûl

İslam Araştırmaları Islamic Researches / بحوث إسلامية

Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006
ISSN 1305-2632

Sahibi/Publisher
Yavuz KAMADAN

Editör/Editor-in-Chief
Faruk BEŞER

Editör Yardımcısı/Associate Editor
Ahmet BOSTANCI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Abdullah AYDINLI (Sakarya Ü.) / Sabri ORMAN (İstanbul Ticaret Ü.) H. Mehmet GÜNAY (Sakarya Ü.) / Hayati YILMAZ (Sakarya Ü.) İbrahim KALIN (College of the Holy Cross MA, USA) / İrfan İNCE (Sakarya Ü.) Atilla ARKAN (Sakarya Ü.) / Fuat AYDIN (Sakarya Ü.) / Murteza BEDİR (Sakarya Ü.) Erdinç AHATLI (Sakarya Ü.) İsmail ALBAYRAK (ACU National, Avustralya) / Mehmet ÖZŞENEL (Sakarya Ü.) Muhammet ABAY (Marmara Ü.) / İbrahim EBU RABÎ (Hartford Seminary, USA) / Yavuz KAMADAN (Sakarya Ü.) / Muammer İSKENDEROĞLU (Sakarya Ü.)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Ahmet DAVUTOĞLU (Beykent Ü.)	Ahmet GÜÇ (Uludağ Ü.)
Ali ERBAŞ (Sakarya Ü.)	Alparslan AÇIKGENÇ (Fatih Ü.)
Bilal GÖKKIR (S.Demirel Ü.)	C. Sadık YARAN (İstanbul Ü.)
Cağfer KARADAŞ (Uludağ Ü.)	E. Sait KAYA (İSAM)
Ejder OKUMUŞ (Fırat Ü.)	Ferhat KOCA (Gazi Ü.)
İ. Kafi DÖNMEZ (Marmara Ü.)	İbrahim HATİBOĞLU (Uludağ Ü.)
İlhan KUTLUER (Marmara Ü.)	M. Ali BÜYÜKKARA (O.Mart Ü.)
M. Erol KILIÇ (Marmara Ü.)	M. Sait ÖZERVERLİ (İSAM)
Mehmet BAYRAKDAR (Ankara Ü.)	Mehmet PAÇACI (Ankara Ü.)
Mesut OKUMUŞ (Gazi Ü.)	Muhsin AKBAŞ (O.Mart Ü.)
Mustafa KARA (Uludağ Ü.)	Mustafa ÖZTÜRK (Çukurova Ü.)
Ö. Mahir ALPER (İstanbul Ü.)	Raşit KÜÇÜK (Marmara Ü.)
Recep KAYMAKCAN (Sakarya Ü.)	Suat YILDIRIM (Marmara Ü.)
Şükrü ÖZEN (İSAM)	Yunus APAYDIN (Erciyes Ü.)

Sayı Hakemleri / Referees on This Issue

Yaşar AYDINLI / H. İbrahim BULUT / Mustafa SİNANOĞLU / Erdinç AHATLI
Muammer İSKENDEROĞLU / Sabri ERDEM / Mehmet ÖZŞENEL / A. Vahit İMAMOĞLU
Cağfer KARADAŞ / Atilla ARKAN / Ahmet BOSTANCI
Hayati YILMAZ / H. Mehmet GÜNAY / Hamza ERMİŞ

Usûl İslam Araştırmaları hakemli bir dergidir.

Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İletişim / Communication

Ahmet BOSTANCI, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Ozanlar / ADAPAZARI / TÜRKİYE, +90 (264) 274 30 60 /155 GSM: +90 (532) 706 73 67

Web: <http://www.usuldergisi.com>, E-posta: abostanci@hotmail.com

Ocak 2008

Ali b. Rabban et-Taberî'nin *Kitâbu'd-Dîn ve'd-Devle* Adlı Eseri ve İsbat-ı Nübüvve Geleneğindeki Yeri

Fuat AYDIN*

Ali b. Rabban at-Tabarî's *Kitâbu'd-dîn ve'd-devle* and His Place in The Tradition of İsbat-ı nubuvvah

Quran have many statements that claim aim to demonstrate the prophethood of Muhammad (pbu). The statements give rise to occur a literature that is called is isbâtî-nübüvvet. That literature, especially, after conversion of many christians and jewishes to Islam, had become very rich for the texts that signify the prophethood of Muhammad (pbu). Though there are many reference to the works, except of Ali b. Rabban at-Tabarî's, not survive. Tabarî's work contain very comprehensive answer to the opposition try to show tha Muhammad (pbu) not is a prophet.

Key Words: prophethood, signs of prohehood, muslim-christian relations, miracle, conversion, Kindî, Razi, Tabarî

Anahtar Kelimeler: peygamberlik, peygamberliğin alametleri, müslümün-hıristiyan ilişkileri, mucize, ihtida, Kindî, Razi, Tabarî

İktibas / Citation: Fuat Aydın, "Ali b. Rabban et-Taberî'nin *Kitâbu'd-Dîn ve'd-Devle* Adlı Eseri ve İsbat-ı Nübüvve Geleneğindeki Yeri", *Usûl*, 6 (2006/2), 27 - 56.

İslâm reddiye geleneğinin en önemli konularından biri, Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin müjdelerinin ve işaretlerinin, kendisinin de içinde yer aldığı semitik din geleneğinin daha önceki temsilcileri olan yahudilerin ve hıristiyanların kutsal kitaplarında bulunduğunu ortaya koymadır. "Tebşirât" olarak da bilinen, kaynağı Kur'an ve Hz. Peygamber'in sözlerinde bulunan bu konu, müslümanların Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın yoğun bir şekilde buldukları yerlerin hâkimleri haline gelmelerinden sonra, özellikle hıristiyanlarla yapılanlarda tartışmalarda olmak üzere,

* Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi (Doç. Dr.), faydin@sakarya.edu.tr.

hararetle tartışılan ve daha sonra da İslâm reddiye literatürünün vazgeçilmez konularından biri haline geldi. Müslümanların, yetersiz kitab-ı mukaddes bilgisiyyle kaleme aldıkları konuyla ilgili metinler; ihtida eden Hıristiyan ve yahudi kökenli yazarların, kitab-ı mukaddes hakkında sahip oldukları bilgilerinin sağladığı katkılarla etki bakımından daha güçlü hale geldiler. Bu tür bir katkıyı sağlayanlardan biri, Ali b. Rabben et-Taberî'dir.

Merv'de yaklaşık 778-779 (161-162)'da Nesturi mezhebine mensup Hıristiyan bir ailede doğan ve 849/850'de Halife Mütevekkil'in teşvikiyle Müslüman olan Taberî¹, İslam kültür tarihi içinde yaptıklarıyla mütenasip şöhrete sahip olamayan nadir bilim adamlarından biridir. Çoğunluğu tıp konusunda olmak üzere kaynaklarda on beşinin ismi zikredilen eserlerinden çok azı günümüze kadar gelmiş; bunlardan da yalnızca üçü okuyucusuna ulaşma imkanı bulmuştur: Bunlar, Tıpla ilgili *Firdevsü'l-Hikme*²; müslüman oluşunun arkasından ihtidasını eski dindaşlarına karşı savunmaya yönelik *er-Red ale'n-nasârâ* ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine yönelik genelde ehl-i kitabın özelde ise, Hıristiyanların eleştirilerine bir cevap olmak üzere kaleme aldığı *Kitâbu'd-dîn ve'd-devle*'dir³. Aşağıdaki çalışma, batıda sahilliği hakkında uzun süreli tartışmalara yol açmış olan ve Türkiye'de *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde (*DİA*) "*ed-Dîn ve'd-devle*" başlığıyla bir madde⁴ ve *Ali b. Rabben et-Taberî'nin Nübüvveti İspat Metod'u*⁵ adlı bir yüksek lisans tezi dışında herhangi bir çalışmaya konu olmayan bu son eserle ilgili olacaktır. Birçok bakımından çalışma konusu yapılabilecek olan eser, burada yalnızca bir yönüyle; *ispat-ı nübüvvet* yönüyle ele alınacaktır.

¹ Ali b. Rabben et-Taberî'nin hayatı ve eserleri hk. bkz. Fuat Aydın, *Ali b. Rabben et-Taberî ve er-Red ale'n-nasârâ Adlı Eseri*, (Basılmamış yüksek lisans tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994; Necip Taylan, "Ali Rabben et - Taberî", *DİA*, II, 434-436.

² Ebul-Hasen Ali b. Sehl b. Rabben at-Taberî, *Firdevsü'l-hikme*, (yay. M. Zubeyr Sıddîki) Matbâi Afitâb, Berlin 1928.

³ AR-RADD 'ALA-N-NASÂRÂ DE 'ALÎ AT-TABARÎ, (Edite par)I. A. Khalife, st., W. Kutsch. st., *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, Bayrou (Libnan) 1959, Toma. XXXVI, Fas. 5, 115-148. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında, adı geçen esere *ed-Dîn* olarak gönderme yapılacaktır.

⁴ Mahmut Kaya, "ed-Dîn ve'd-devle", *DİA*, IX, 349-351.

⁵ Faruk Sancar, *Ali b. Rabben et-Taberî'nin Nübüvveti İspat Metotları*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, Trabzon 2002.

A. Kitabın Ortaya Çıkışı

Tam adı *Kitâbu'd-dîn ve'd-devle fî isbâtı nübüvveti'n-Nebî Muhammed* (s.a.) olan bu kitap da *er-Red ale'n-nasâra* adlı eseri gibi kaynaklarda zikredilmez. Böyle bir eserin varlığı, A. Mingana tarafından the Oriental M.S.S. of the John Royland Library katalogunda bulunup hakkında 1920'de *Journal of Royal Asiatic Society*'de (JRAS)⁶ yayınlanan bir makaleyle ilim âlemine duyurulmasıyla anlaşıldı. Kitap üzerine çalışmasını devam ettiren Mingana, onu İngilizce'ye tercüme ederek bir girişle yayınladı⁷; bir yıl sonra da eser, yine Mingana'nın kısa bir mukaddimesiyle Mısır'da Arapça olarak neşredildi⁸. Ali b. Rabben'in bu kitabı, onun İslâm'ı kabulünün arkasından Hıristiyan İman Esaslarının, İncillere aykırı olduğunu ve Hz. İsa'nın insanlığını ispat maksadıyla yazdığı *er-Red*'di tamamlayıcı mahiyette olup Hz. Muhammed'in peygamberliğini, kitab-ı mukaddes kaynaklarından hareketle ispatlamayı hedefleyen ve aynı zamanda, aşağıda ortaya konulacağı üzere siyasi konjonktüre uygun olarak Mütevekkil'in teşvikiyle kaleme alınmış bir kitaptır⁹.

B. *ed-Dîn*'in Muhtevası

Kitap bir giriş, on bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Yazar girişte, Arap müşrikleri tarafından inkâr edilen ve ehl-i kitabın mukaddes eserlerinde bulunan Hz. Muhammed'in ismi ve nitelikleri ile ilgili gizlenen

⁶ A. Mingana, "A semi-Official Defense of Islam", *Journal of Royal Asiatic Society (JRAS)*, 1920, s. 481-488

⁷ et-Taberî, *Book of Religion and Empire* (trs. A. Mingana) John Rylands Library, Manchester 1922.

⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *Kitâbu'd-dîn ve'd-devle fî isbâtı nübüvveti'n-nebiy Muhammed* (sav), A. Mingana, Matbaatü'l-muktatef, Mısır 1923.

⁹ Fuat Sezgin,, GAS, E.J.Brill, Leiden 1970, III, 240; Philip Hitti, *İslâm Tarihi*, trc.Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul, 1989a.g.e, I, 543; M. Kürd Ali, *Künûzü'l-eccdâd, Mecelletü'l-mecma'î'l-ilmîyyi'l-arabî*, Dimeşk, 1947, XXII, 80; Anawatî, Georges C, *Polemique Apologie et Dialogue İslamo-Chretiens*. s. 303.

Polemik tarihinde birçok konuda önceliğe sahip olması ve yukarıda da ifade edildiği gibi kitab-ı mukaddes'i ve onun aslı dilini bilen biri tarafından yazılmış olmasından dolayı kitap, hıristiyan dünyada büyük bir ilgi uyandırmıştır. Kitabın otantik olmadığına delil olarak kullanılan, Taberî tarafından eserin yazıldığı tarih olarak 867 (s. 138) olarak vermesine rağmen, ölüm tarihi 861 olduğu bilenen Mütevekkile uzun ömürler dilemesi arasındaki anakronizm, kitabın mütercimi ve ilk ortaya çıkararı olan Mingana, antik Suriye yazarlarının çoğu tarafından Hz. İsa'nın hayatını ifade için kullandıkları takvim ile açıklar.

işaretleri açığa çıkaracağını ifade eder¹⁰. Kendisinden önce bu konuda kitap yazarların bir kısmının eserlerini kısa tutarak bazı şeyleri ihmal ettiklerini, delilleri birbirine karıştırarak anlaşılmasız hale getirdiklerini, bir kısmının ise ehl-i kitabın kitaplarında bulamayacakları şeylerle ve şiirle ihticacda bulduklarını söyler. Bu yüzden etkili bir reddiyenin taşınması gereken özelliklerden bahseder¹¹

Haber ve icmanın delil olabilmesi için gereken şartlar ve bu şartları taşıyan haberin bağlayıcılığını anlattıktan sonra hristiyanların Hz. İsa'nın kendisinden sonra bir peygamber gelmeyeceğine dair sözlerinin geçersizliğini peygamberler tarihinden hareketle ortaya koyar.

Birinci bölümde, bütün ilâhî dinler gibi İslâm'ın temelini "tevhit" olduğunu anlatır¹². İkinci bölümde İslâm şeriatının ve emirlerinin üstünlüğünü gösterir. Bunları ayet ve hadislerle destekler¹³. Üçüncü ve dördüncü bölümler de, Kur'ân'da Allah'ın peygambere vaat ettiği ve daha sonra gerçekleşen olaylar başta olmak üzere Hz. Peygamberin göstermiş olduğu mucizelerden bahseder¹⁴. Beşinci bölümde ise, Hz. Peygamberin vefatından sonra gerçekleşen mucizelerini anlatır¹⁵.

Altıncı bölümde, ümmî olan Hz. Muhammed'in Kur'ân gibi belagat örneği bir eser meydana getiremeyeceğinden hareketle bunun mucizeden başka bir şeyle ifade edilemeyeceğini söyleyen Kur'ân ile diğer ilâhî kitaplar arasında muhteva yönünden de karşılaştırmalarda bulunur. Diğer kitapların eleştiriye konu olan zaaflarından Kur'ân'ın uzak olduğunu gösterir¹⁶.

Yedinci bölümde, İslâm'ın kısa sürede yayılışını, onun üstünlüğünün bir göstergesi olarak kullananların bu düşüncelerindeki haklılığını ve tarihteki bu tür hızlı yayılışlardan farkını ortaya koyar¹⁷.

Sekizinci bölümde, Hz. Peygamberin üstünlüğüne delil olarak onun ashabından en yüce olanından derece bakımından daha aşağıda olanına

¹⁰ Taberî, *ed-Din*, s. 35.

¹¹ Kaya, a.g.m, IX, 349.

¹² Taberî, *a.g.e*, s. 45

¹³ Taberî, *a.g.e*, s. 57

¹⁴ Taberî, *a.g.e*, s. 65

¹⁵ Taberî, *a.g.e*, s. 80

¹⁶ Taberî, *a.g.e*, s. 98

¹⁷ Taberî, *a.g.e*, s. 108

varıncaya kadar zühdünü ve takvasını gösteren delileri ortaya koyarak bunların sayı bakımından Hz. İsa ve Hz. Mûsâ'nın ashâbı olanlarla karşılaştırılmayacak kadar çok olduğunu gösterir¹⁸.

Dokuzuncu bölümde, Hz. Hacer ve Hz. İbrahim'in geleceğini söyledikleri ve özelliklerini saydıkları peygamberin ancak Hz. Muhammed'le gerçekleştiğini ortaya koyarak şöyle der: "Eğer Hz. Muhammed'in peygamberliği gerçekleşmemiş olsaydı bütün peygamberlerin peygamberliği geçersiz olurdu"¹⁹.

Sonuncu ve en uzun olan onuncu bölüm, peygamberlerin Hz. Peygamber'in peygamberliği hakkındaki müjdelerini kitab-ı mukaddes'ten hareketle ortaya koyar. Bu bölümde, Yeşeya, Davud, Habakkuk, Sefanya, Zekeriyya, Yeremya, Hezekiel, Daniel ve İsa'nın Hz. Peygamber'in peygamberliği ile ilgili haberleri yer alır. Sahabenin birçoğunun mucize görmeden İslâm'a girmesi hakkındaki eleştirileri ve İslâm'a sünnet, kurban, Allah'a yemin ve cihat gibi noktalardan yapılan tenkitleri cevaplandırır²⁰.

Sonuç bölümünde ise zındık, Hıristiyan, yahudi ve mecûsî akideleri hakkında özet bilgiler verir. Arayıp öğrenmek ve gerçeği bulmak ve kabul etmekten başka isteği bulunmayan Hintli ve Çinlinin diğer dinler ve İslâm hakkında bilgi edindikten sonra İslâm'ı kabul etmekten başka yapacağı bir şeyi olmadığını ifade eder²¹. Kitabını, kendisinin İslâm'la şereflenmesine vesile olan halife Mütevekkil'e dua ile bitirir²².

C. *ed-Din*'in Ali b. Rabben et-Taberî'ye Aidiyeti Meselesi

A. Mingana tarafından önce İngilizce çevirisinin ve daha sonra da Arapça neşrinin yapılmasının arkasından, bugün için tartışılması artık gereksiz olsa da, kitabın Ali Rabben et-Taberî'ye aidiyeti hususunda oryantalistler arasında ciddi bir otantiklik tartışması yaşandı.

Kitabın otantik olmadığını ilk kez ileri süren Cizvit Peder Paul Peeter'dir. *Analecta*daki tanıtım yazısında, edebi bir sahtekârlık olduğunu

¹⁸ Taberî, *a.g.e.*, s. 114

¹⁹ Taberî, *a.g.e.*, s.130.

²⁰ Taberî, *a.g.e.*, s. 130.

²¹ Taberî, *a.g.e.*, s. 207.

²² Taberî, *a.g.e.*, s. 210 .

söylediği kitabın otantikliği hususunda kendisini tereddüde sevk eden şeyler arasında, Taberî sonrası yazarlar tarafından kitaba yönelik hiçbir atfın bulunmamasını, mevcut yazmanın müellifin el yazmasından istinsah edilmesine rağmen söz konusu orijinalin bir müsvedde özelliğinde oluşunu ve halifeye takdim edilecek bir nitelik taşımamasını zikreder. Otantik olmama hususundaki kanaatinde katı olmayan Peeter, bu tereddüdü otantiklik ispatlanıncaya kadar kabul edilecek geçici bir kanaat olarak ortaya koyar²³.

Asıl ciddi ve muayyen bir kişiyi hedef alan ret ise, Maurice Bouyges tarafından ileri sürülür. Bouyges'e göre bu metin bir sahtekârlık ürünüdür ve yirminci yüzyılda yaşayan sahte bir Taberî'ye aittir. Bunun göstergesi ise kitapta görülen modern tarz, kelime hazinesi, kitab-ı mukaddes'in modern bölümlenmesi ve yazarın Mütevekkil döneminin dini ve siyasi olayları hakkındaki bilgisizliğidir. Bouyges'in yirminci yüzyıldaki sahte gayrimüslim Taberî'den kastettiği ise, metni ortaya çıkararak ilim âlemine tanıtan Mingana'dır. O, bu yaklaşımını Mingana'ya yazdığı iki açık mektupla daha da netleştirdi. Bouyges kitabın sahte gayrimüslim bir modern yazara ait olduğu görüşlerini 1949'a kadar devam ettirdi ve bu tarihte yayınladığı bir yazısında kitabın bu özelliğiyle ilgili yeni kanıtları *er-Red'* de de bulduğunu ileri sürdü²⁴.

Kitabın otantik olmadığını savunan yukarıdaki iki kişiye karşın; söz konusu metnin Ali b. Rabben'e ait olduğunu kabul edenlerin sayısı oldukça fazladır. Bouyges'in açık mektubunda ileri sürdüğü görüşler, onun kesinlikle Ali. Rabben'e ait olduğu ve herhangi bir kitap gibi bir takım zorluklar içeriyor olmasının de bu aidiyet hususunda tereddüde sevk edecek türden olmadığı söylenerek kitabın kâşifi, nâşiri ve İngilizce mütercimi olan Mingana²⁵ ve o zamanki John Royland Kütüphane görevlisi Guppy tarafından hemen reddedildi.

²³ David Thomas, "Notes and News: Tabarî's Book of Religion and Empire", *Bulletin of John Royland Literature*, sayı 69, s. 1.

²⁴ Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism and Hebrew Bible: From Ibn Rabben to Ibn Hazm*, E.J. Brill, Leiden 1996, s. 28 .

²⁵ Mingana, bu konuda kendisini destekleyen delilleri farklı yazılarında ortaya koyar. Mingana, "Remarks of Tabar's Semi-official Defence of Islam", *BJRL*, sayı 9, s. 236-40.

Otantiklik tartışmasında Macdonald, Firtsch ve Margoliouth da Mingan'ın yanında yer aldılar. Bu gruba Graf, Nöldeke ve Meyerhof da katıldı. Camilla Adang'ın biraz abartma olarak kabul ettiği Mingana'nın kitabın Halife tarafından yazdırılma anlamında yarı-resmi statüye sahip olduğu görüşünü, Meyerhof otantik bir metin oluşun bir göstergesi olarak kabul eder²⁶. Perlmann da, Taberî'nin bu eserinin daha sonraki müellifler tarafından zikredilmediği iddialarına, Fahreddin Razi'nin tefsirinde Hz. Peygamber'in gelişiyile alakalı bir Kitab-ı mukaddes metnine (Habakkuk 3/1-3) yer verdiğini ve bunu Taberî'ye (*nukile min İbn Razîn et-Taberî*) izafe ettiğini göstererek otantikliği savunanların tarafında yer alır.²⁷

Konuyla alakalı en son yazılardan birini kaleme alan David Thomas ise, meseleye bir başka açıdan bakarak otantik-otantik değil tartışmasındaki Bouyges'in saldırılarının kitabın hak ettiği itibarı görmesine engel olduğu gibi daha sonraki bilim adamlarının mesela, *er-Red*'in nâşirleri olan Peder Khalife ve Kutsch gibilerinin de kitaptan şüphe etmelerine yol açtığını²⁸ söyler²⁹. Thomas, bu şüphenin Mingana'nın ortaya koyduğu delillerden sonra yersiz olduğunu ima ettikten sonra, Taberî'nin bu eserinin daha sonraki müellifler tarafından bilinmediği şeklindeki itiraza, yukarıda zikredilen Perlmann'ın ortaya koyduğu desteğe bir ilave olmak üzere Âmirî'nin (ö. 311/923) *Kitâbu'l-İlâm bi menâkibi'l-Islâm* adlı eserinde Hz. Peygamber'in müjdelenmesiyle ilgili naklettiği metinlerin Taberî'nin kitabından alınmış olduğunu, her iki kitapta yer alan kitab-ı mukaddes metinlerini karşılaştırarak gösterir³⁰.

Kitabın otantikliği hakkındaki tartışmanın tarihi seyrine ve gelinen noktada, Ali b. Rabben'e aidiyeti hususunda genel bir uzlaşmanın olduğunu

²⁶ Kitabın otantikliğinin tartışılmasıyla ilgili yukarıda verilen bilgiler Adang, *a.g.e.*, s. 28-30'da özetle alınmıştır.

²⁷ Moshe Perlmann, "Note on the authenticity of 'Ali Tabari's Book of Religion and Empire", *BJRL*, 26(1941-42), 246. Razi'nin tefsirindeki Taberî atfı için bkz. Razi, *et-Tefsîrü'l-kebir*, Dâru ihyâi't-tûrasili'l-arabi, Beyrut t.y., III, 37.

²⁸ Söz konusu bilim adamlarının *ed-Din* hakkındaki şüphelerinin, neşrini yaptıkları *er-Red ale'n-nasâra* hususunda gereken önemi göstermemelerine yol açtığı da söylenebilir. Bu önem vermemenin en önemli göstergelerini, metnin okunusunda ortaya koydukları ciddiyetsizlikten kaynaklanan yanlışlar ve metinde geçen mesela Kur'an ayetlerinin yerlerinin tespit edilmemesinde görmek mümkündür. Bunlar için bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 36.

²⁹ Thomas, *a.g.m.*, s. 3.

³⁰ Thomas, *a.g.m.*, s. 3-7.

gördükten sonra şimdi, yukarıda zikredilen kitabın yazılış sebebine daha ayrıntılı bir şekilde bakabiliriz.

D. *ed-Dîn*'in Yazılış Gerekçesi ve Hedef Kitlesi

Taberî'nin bu kitabını yazma gerekçesi, makalenin başında kendisinden söz edilen ve bir anlamda Müslüman oluşunu eski dindaşları karşısında kendini savunmaya yönelik olan *er-Red* adlı eserindekinden farklıdır.

Mutezili düşüncenin hâkim olduğu bir dönemin arkasından iktidara gelen Mütevekkil'le birlikte devletin siyasetinde bir değişim yaşandı ve dini alanda Mutezile'nin yerini ehl-i sünnet özellikle de hadis uleması almaya başladı. Bu yaklaşımla birlikte, daha önceki ortamın bir sonucu olarak devletin önemli makamlarına getirilen gayrimüslimlere yönelik tavır da değişmeye başladı. Söz konusu tavrın değişmesindeki önemli etkenlerden biri, yüksek makamlara getirilen gayrimüslimlerin statülerini ve bu statülerinin bir sonucu olarak elde ettikleri maddi ve manevi gücü müslümanların aleyhinde ve onları küçümsemek maksadıyla kullanıyor olmalarıdır³¹. Bununla bağlantılı bir diğer husus ise, tercüme faaliyetleri sonucunda oluşan kültürel ortamın, müslümanların inançlarına yönelik gayrimüslim eleştirilerinin rahat bir şekilde dile getiriliyor olmasına yol açmasından duyulan rahatsızlıktır³². Yönetim ve yaklaşım değişikliğinin bir sonucu olarak gayrimüslimlerle ilgili zimmî hukuku katı bir şekilde uygulanmaya başlandığı gibi, söz konusu uygulama kültürel olarak da desteklenmeye çalışılmış, gayrimüslim inançlarını ele alan reddiyelerin kaleme alınması için müellifler teşvik edilmiştir. Bu teşvikin bir sonucu olarak, Halifenin çocuklarının hocası olan meşhur mu'tezilî âlim Câhız *er-Red al'en-nasârâ*³³ adlı eserini; saray doktoru olan Taberî de, *ed-Din* adlı bu eserini kaleme

³¹ Hıristiyanların böbürlenmeleri hakkında bkz. Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Hıristiyanlığa Reddiye (Seçmeler)*, araştırma ve yorumlarla yayınlayan Muhammed Abdullah eş-Şarkavi, çev. Osman Cilacı, Tekin Kitapevi, Konya 1992, s. 77-79.

³² Mütevekkil dönemindeki siyasi ve dini uygulamalarla ilgili olarak bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 38-41.

³³ Câhız'ın bu eseri tam olarak değil, ancak ondan yapılmış olan seçmeler halinde, *el-Muhtâr fi'r-redd ale'n-nasârâ* adıyla bize kadar gelmiştir. Bu kitabın neşri ve Türkçe çevirisi için bkz yukarıdaki dipnot: 31

almıştır. Eserin kaleme alınışındaki bu ve diğer gerekçeleri bizatihi metinden de okumak mümkündür.

Ehli kitabın Hz. Peygamberin vasıflarını kitaplarında gizlediklerini ve sildiklerini söyleyen Taberî, bu kitabı yazma maksadının onun isminin ve vasıflarının onların kitaplarında bulunduğunu ortaya koymak olduğunu söyler. Bu konuda çalışma yapanların ilki olmadığını; ancak kendisinden önceki eserlerin ya çok uzun, ya çok kısa, ya da anlaşılması güç metinler olduğunu, ayrıca yahudi ve hıristiyan kutsal metinlerinden konuyla alakalı iktibaslar yapmada başarısız olduklarını, oysa kendisinin onların bu husustaki noksanlıklarını kapatacak bir niteliğe sahip olduğunu söyler³⁴.

Ancak önceki eserlerin noksanlarını tamamlamaya yönelik bu çaba, teorik bir kaygıdan değil, muhtemelen ehli kitabın konuyla alakalı olarak ileri sürdükleri iddialarının bir sonucu olarak ortaya çıkar: “Zimmet ehline kullanabilecekleri ne herhangi bir delil, ne güç bir mesele ve ne de ihtilafı herhangi bir nokta bırakmadım”. Bu hedefin gerçekleştirilmesinin yine teorik bir kaygıdan kaynaklanmayıp halifenin de bir isteği olduğunu onun ifadelerinde görmek mümkündür:

“İnancın güvenilirliğinin saiklerini güçlendirmek, kanıtlarını muzaffer kılmak ve hakkında cahil olan ve Allah'ın İslam'ı ve kendi zamanındaki İslam'ın takipçilerini nasıl seçtiğini ve onlar için nimetlerini nasıl yenilediğini kabul etmeyenleri ikna etmek için bu tür kitapların yayılması ve ebedileştirilmesi hususunda Mütevekkil, ciddi ve isteklidir. Allah, onları çoğaltarak, sayılarını arttırarak ve onurlandırarak kendisini onlara hissettirdi”³⁵.

Konjonktürün zorunlu hale getirdiği böyle bir kitabın yazılması hususunda, Taberî, halifenin hususi bir teşvikine de muhatap olmuştur: “(...) Önce beni doğru yola ilettiği için Allah'a şükrediyor, sonra da beni, teşvik ederek ve sakındırarak; bütün insanlara olan sevgisi ve saygısıyla, beni davet eden ve zimmet ehlinde diğer insanlarla birlikte kendisine çeken, O'nun kulu ve halifesi Müminlerin Emiri (Allah ömrünü uzun eylesin)ne Cafer el-Mütevekkil Alellah'a teşekkür ediyorum”³⁶.

³⁴ Taberî, *a.g.e.*, 35-36.

³⁵ Taberî, *a.g.e.*, s. 36.

³⁶ Taberî, *a.g.e.*, s. 210.

Ayrıca her ne kadar, kitabı yazmaktan maksat, Hz. Peygamberin ehli kitap metinlerindeki isim ve vasıflarını ortaya koymak olsa da, bu biraz da Halifenin rızasını kazanmak için de yapılan bir şeydir:

“Sizin için süzgeçten geçirdiğim nasihatimi kabul edin ve bilin ki, bu yazdıklarımla ne boş bir övünmeyi ne yükselmeyi değil fakat Allah nezdinde bulunan, isteyenin hüsrana uğramayacağı şeyi ve Allah’ın halifesi ve kulu Cağfer el-İmam el-Mütevekkil Alellah, müminlerin emiri-Allah onu güçlü kılsın-nin rızası olan şeyi istedim”³⁷. Halife Mütevekkil, müslüman imanının desteklenmesi ve entelektüel düzeyde muzaffer olması için aydınları teşvik etmekle yetinmemiş, bu metinlerin oluşmasına bir anlamda katkıda da bulunmuştur: “ (...) Önce bu ihtilafli noktaları zikrettim ve sonra onları, Allah’ın ve müminlerin emiri -Allah ömrünü uzun eylesin-sayesinde doğru yolu bulduğum, kendisinden duyduğum sözlerden istifade ettiğim İmam Cafer el-Mütevekkil Alellah’ın bereketiyle reddettim ve çözdüm”³⁸.

Kitabın yazılış gerekçesi hakkında buraya kadar söylenenlerden hareketle, metnin Mingana’nın isimlendirdiği gibi “İslam’ın Yarı-Resmi Savunusu”³⁹ olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yazılış gerekçesinin böyle olmasının, Taberî’nin ve eserinin, biraz sonra göreceğimiz üzere bu sahadaki önemine hiçbir hanel getirmediğinin de belirtilmesi gerekir.

Taberî’nin kitabının hedef kitle, genelde ehli kitap özelde ise Hıristiyanlardır. Genel hedefin ehl-i kitap yani, yahudiler ve hıristiyanlar olması, onların kitaplarında yer alan Hz. Peygamber’in ismini ve vasıflarıyla ilgili şeyleri gizlemiş olmaları ve hedefinin bunları açığa çıkaracağına dair ifadeyle; özelde hıristiyanlara yönelik olması ise⁴⁰, hem Hz. Muhammed’in peygamberliği ilgili eleştirilerin bu cenahtan gelmesi hem de asıl aşına olduğu kaynakların hıristiyanlarınkı olmasıyla desteklenebilir. Bu yüzden de, biraz sonra göreceğimiz üzere kitabında, döneminde müslüman entellektüeller arasında yaygın olarak tartışılan konulardan biri olan mut-

³⁷ Taberî, *a.g.e.*, s. 209.

³⁸ Taberî, *a.g.e.*, s. 35.

³⁹ Mingana, *Religion and Empire*, s. 5, “Remarks on Tabari’s Semi-Official Defense of Islam”, *BJRL*, Sayı 9, s. 236-240.

⁴⁰ Adang, *a.g.e.*, s. 144.

lak anlamda *nübüvveti* inkâr meselesiyle değil, yalnızca Hz. Peygamberin nübüvvetinin delilleriyle ilgilenmiş ve bu delilleri Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerinden çıkartmaya çalışmıştır.

Ancak ana hedef kitlesi ehli kitap olmakla birlikte, bu onun dönemindeki diğer dinlerle hiç ilgilenmediği anlamına gelmez. Bu ilginin bir göstergesi olarak Taberî eserinde, İslam'ın üstünlüğünü ortaya koymak amacıyla Mecusi, Zenâdika, Mani ve Budistlere atıflar yaparak ve onların inanç esasları hakkında bilgi de vererek söz konusu grupların düşüncelerinin yanlış olduğunu ortaya koyar.

E. *ed-Dîn*'in Konusunun Oturduğu Tarihsel Bağlam ya da Nübüvvet Tartışmalarındaki Yeri

İslam dünyasında nübüvvetle ilgili tartışmalar iki ana başlık etrafında ele alınabilir. Bunlardan birincisi Hz. Muhammed'in peygamberliği ikincisi ise, mutlak anlamda peygamberlik (nübüvvet) kurumudur.

Kur'an'ın indirilmeye başlanmasıyla, ilk muhatapları olan Arap müşriklerinin Hz. Muhammed'in peygamberliğine yönelik itirazların yükselmeye başladığı söylenebilir. Bunu özellikle onların, Hz. Peygamberin insanlar gibi yiyip içmesini, sokaklarda gezmesini ileri sürerek peygamberlerin insanüstü varlıklardan olması gerektiğini dile getiren ifadelerinde görmek mümkündür⁴¹. Hz. Peygamberin nübüvveti ile ilgili tartışmalar, peygamberî geleneğin daha önceki temsilcileri olan yahudiler ve hıristiyanlarla karşılaştıkça, tartışmanın muhtevası (peygamberin insanüstü bir varlık olması gerektiği oysa onun sıradan bir insan olduğu şeklindeki gerekçeden, onun peygamber olması için, kitab-ı mukaddes peygamberlerinin taşıdığı özellikleri taşıması gerektiği oysa onun bu özellikleri taşımadığı yönünde) değişmekle birlikte artarak devam etti. Kur'an'ın Hz. Peygamberin daha önceki kutsal metinlerde müjdelendiğine dair bilgilerden hareket eden müslümanlarla özellikle hıristiyanlar⁴² arasında yapılan konuşmalardaki

⁴¹ “Dediler: Bu peygambere ne oluyor ki, yemek yiyor, çarşılarında geziyor? Ona kendisiyle beraber uyarıcı olacak bir melek indirilmeli değil mi? Yahut kendisine (gökten) bir hazine atılmalı, yahut kendisinin bir bahçesi olmalı da ondan (hiç zahmet çekmeden) yemeli değil mi?” Furkan 25/7-8.

⁴² Hz. Peygamber dönemi sonrasında Müslümanlarla yahudiler arasında yapılan ve konusu din olan tartışmalarla ilgili hemen hemen hiçbir kayıt yoktur.

ana tartışma konularından biri muhakkak, Hz. Peygamberin söz konusu metinlerde zikredilip zikredilmediği ve dolayısıyla da onun peygamber olup olmadığı konusu oluyordu. Bunu, Halife Mehdi'nin Patrik Timothy ile tartışmasında⁴³; İbn Leys tarafından Harun Reşid adına VI. Konstantin'e yazılan mektup⁴⁴ ve Ömer b. Abdulaziz'in III. Leo'ya gönderdiği karşı cevapta⁴⁵, Kindî ile Haşimî arasındaki mektuplaşmada Kindî'nin ifadelelerinde⁴⁶; Ammar el-Basri⁴⁷, Theodore Ebu Kurra⁴⁸ ve Huneyn b. İshak⁴⁹ vb.lerinin metinlerinin yanı sıra ister muhayyel isterse⁵⁰ gerçek olsun daha sonra kaleme alınan tartışmalarda görmek mümkündür⁵¹. Hıristiyanların Hz. Peygamberin peygamber olmadığına yönelik eleştirilerinin yazılı ilk

⁴³ el-Mücâdeletü'd-Diniyye elletî ceret beyne'l-halifeti'l-abbâsi el-mehdî ve timûtâus el-câslik el-mesihî en-nesturî, *Islamochristiana*, 3/1977, s. 125-152; İngilizce çeviri için bkz. "The Dialogue of Patriarch Timothy I wiht Caliph Mahdi", *The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First -Three Islamic Centuries (632-900 A.D.) Translations with Commentary*, ed. N. A. Newman, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Pennsylvania 1993, s. 193-194.

⁴⁴ Ahmed Ferid Rifâi, *Asru'l-Me'mûn*, Matbaatü dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1928/1346, II, 227-229.

⁴⁵ "Leo III's Reply to 'Umar II", *The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A.D.) Translations with Commentary*, ed. N. A. Newman, Interdisciplinary Biblical Research Institute, Pennsylvania 1993, s. 66.

⁴⁶ Kindî için bkz. aşağıda zikredilen yerler.

⁴⁷ Ammar el-Basri, *Kitâbu'l-burhân*, neşr ve thk. Michel Hayek, Dâru'l-meşrik, Beyrut 1986, 131-132.

⁴⁸ Theodore Ebu Kurra için bkz. Sidney Griffith, "The Prophet Muhammad, His Scripture and His Message According to The Christian Apologies in Arabic and Syriac From The First Abbasid Century", *La Vie Du Prophète Mahomet, Colloque de Strasbourg (Octobre 1980)*, Press Universitaires de France, Paris 1983, s. 143.

⁴⁹ Huneyn b. İshak'ın "Keyfiyyetü idrâki hakikati'd-diyâne" adlı risalesi, adından da anlaşılacağı gibi, hakiki dinin taşınması gereken özellikleri ele alan bir metindir. Huneyn b. İshak, hakiki dini Hıristiyanlık olarak kabul ettiğinden onun özelliklerini sıralar ve bu özelliklere sahip olmayanların ise bu türden bir din olmadığını söyler. Bunlar arasında, dinin mübelliğinin mucize göstermesi, dinin güç ve kuvvet kullanarak yayılmaması gibi özellikleri sıralar; genel olarak hıristiyanlar tarafından İslam'ın güçle yayıldığı ve Hz. Peygamber'in mucizeleri olmadığı kabul edildiğinden bunlar İslam ve Hz. Peygamber'e yöneltmiş eleştirilerdir. Risale için bkz. Halil Samir el-Yesûi, "Makâletü Huneyn b. İshak fi 'Keyfiyyeti İdrâki hakikati'd-diyâne", *el-Meşrik*, Temmuz 1999, cilt 2, s. 245-363.

⁵⁰ Yuhanna ed-Dimeşki'nin bu türden bir risalesi için bkz. "The Discussion of A Christian and A Saracen, By John of Damascus", *Muslim World*, XXV/1935, s. 266-272.

⁵¹ Abbasi dönemindeki hıristiyanların Hz. Peygambere yaklaşımları için bkz. Griffith, a.g.m. s. 131-142.

vesikası Yuhanna ed-Dimeşki'ye kadar götürülebilir⁵². Bu tür konuları içeren mektuplaşma, karşılıklı konuşma ve reddiyelerin ayrılmaz bir parçasını oluşturan Hz. Peygambere yöneltilen eleştiriler⁵³ şu başlıklar altında toplanabilir⁵⁴:

a. "Peygamber" kelimesi, "gelecekte haber veren kimse" yani, başka hiçbir kimsenin bize söyleyemeyeceği ve olmadan önce ya da daha önce meydana gelen ancak hakkında hiç kimsenin bir şey bilmediği şeylerden söz eden kimse anlamına gelir. Bunları yapan kimse, onun sözlerini teyit eden ve hakikatine tanıklık eden işaretleri sebebiyle, ifadelerinin gerçekliğine dair güvenimizi kazanır⁵⁵. Hakiki bir peygamberin taşınması gereken şartlar ve kanıtlar olan bu şeyler müslümanların peygamber olarak kabul ettiği kişide yoktur⁵⁶; yani o, ne geçmiş ne de gelecek hakkında bize hiçbir şey öğretmemiştir⁵⁷. Hz. Peygamber ne yaşarken geçmiş ve gelecek olaylar hakkında bilgi vermiş ne de yaşarken vermiş olduğu haberler, vefatından sonra gerçekleşmiştir. Zaten kendisinin bu tür bir özelliği olduğunu da iddia etmemiştir⁵⁸.

⁵² "The Chapter of 100/101 of The *Haeresibus*", Daniel J. Sahas, *John of Damascus on Islam*, Brill, Leiden 1972, s. 135

⁵³ Müslümanların cennetle ilgili anlayışlarına ve müslüman olan kişilerin niçin İslam'ı bir din olarak seçtiklerine dair başka eleştiri konuları da reddiye metinlerinde ve Kindî'de zikredilir. Ancak bunlar, ele aldığımız konuyla doğrudan ilgili olmadığı için burada bir madde olarak yer verilmemiştir.

⁵⁴ Hıristiyanların Hz. Peygamberle ilgili eleştiri konuları, derli toplu bir şekilde Kindî'nin *Risâle*'sinde bulunduğu için, burada zikredilecek olan konular oradan alınmıştır. Bu *Risâle* hakkındaki bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Abdülmesih b. İshak Kindî", *DİA*, XXVI, s. 38-39; *The Early Christian-Muslim Dialogue*, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 AD), *Translations with Commentary*, ed. N. A. Newman, Hatfield Pennsylvania 1993, s. 355-360. Thomas. E. Burman, "The Influence of The *Apology of Al-KINDİ* and *Contrarietas Alfolica* on Ramon Lull's *Late Religious Polemics*, 1305-1313", *Medieval Studies* 53 (1991), s. 197-228; Muhammed Hamdi el-Bekrî, "Risâletü'l-Hâşimî ile'l-Kinî ve Reddül-Kindî Aleyhâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-edeb Câmîatü'l-Kâhire*, cilt IX/I, sayı 9, 1947.

⁵⁵ Kindî, *Risâletü'l-Hâşimî il'l-Kindî ve'r-reddü'l-Kindî aleyhâ*, *The Early Christian-Muslim Dialogue*, A Collection of Documents from the First Islamic Centuries (632-900 AD), *Translations with Commentary*, ed. N. A. Newman, Haffield Pennsylvania 1993, s. 435.

⁵⁶ Kindî bu özelliğin yahudi ve hıristiyan peygamberlerinde bulunduğu dair örnekler verir, *a.g.e.*, s. 435-38.

⁵⁷ Kindî, *a.g.e.*, 435-39.

⁵⁸ Kindî, *a.g.e.*, s. 435, 440.

b.Onun kazandığı zaferler, daha önceki peygamberlerin ilahi yardıma mazhar olduğu şekilde meydana gelmiş şeyler değildir. Bu yüzden söz konusu zaferler peygamberliğine bir delil olamaz. Az sayıdaki arkadaşlarıyla bu zaferleri kazanmış olması, peygamber oluşunun bir sonucu değil, yendiği milletlerin günahkâr oluşundan kaynaklanmaktadır⁵⁹.

c.Hz.İsa, havarisi tarafından kulağı koparılan askerın kopmuş kulağını yerine koyarak eski haline getirmesine rağmen⁶⁰, Hz. Muhammed Uhud savaşında kendisini korumak için ağır şekilde yaralanan Talha b. Ubeydullah'ın parmakları koptuğu halde onları eski haline getirmek için mucize göstermemiştir⁶¹.

d.Kadınlara düşkün bir tabiata sahiptir. Bunu Hz. Zeynep olayı ve küçük yaşta nikâhlandığı Hz. Aişe'yle evlenmesinde görmek mümkündür⁶². Kur'an'da yer alan dörde kadar kadınla evlenme ve sayısız cariye ile birlikte olmaya dair ifadeler, onun tarafından Zeynep olayını meşrulaştırmak maksadıyla uydurulmuştur⁶³.

e.Bir kimsenin peygamberliğinin kanıtlarından biri de, onun daha önce peygamber olarak bilinen kişiler tarafından geleceğinin müjdelenmiş olmasıdır. Hz. İsa hakkında Yahudi kutsal kitabında sayısız müjde olmasına ve hatta bunların Kur'an tarafından teyit edilmesine rağmen, Hz. Muhammed'in geleceğine dair ne yahudi ne de hıristiyan kutsal kitaplarında herhangi bir müjde yoktur⁶⁴.

f.Hıristiyanların üzerinde ısrar ettikleri bir diğer husus ise, peygamberlerin Tanrı adına ya da Hz. İsa'da olduğu gibi kendi adlarına gerçekleştirdikleri mucizevi işaretlerin, herhangi bir kutsal metnin, herhangi ilahi bir

⁵⁹ Kindî, *a.g.e.*, s. 428, 440.

⁶⁰ Matta 16/51-54; Luka 12/50-51; Yuhanna 18/10-11.

⁶¹ Kindî, *a.g.e.*, s. 432.

⁶² Kindî, *a.g.e.*, s. 434.

⁶³ John Damascus, . "The Chapter of 100/101 of The *Haeresibus*", Daniel J. Sahas, *John of Damascus on Islam*, Brill, Leiden 1972, s. 135., s. 139.

⁶⁴ Kindî, *a.g.e.*, s. 496-499, 509. Bu iddianın ilk şekli, Dimeşki tarafından kaleme alınan ve İslam'a yönelik ilk yazılı belge niteliğinde olan onun *Haeresibus* adlı çalışmasınının 100-101. bölümünde bulunur. Bunun için bkz. *a.g.e.*, s. 135. Ayrıca söz konusu metnin Türkçe tercümesi için bkz. İsmail Taşpınar, "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dimeşki (649-749)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2005, sayı 21, 2001/2, 51-52.

ilhamın ya da herhangi bir dini doktrinin kabul edilmesi için yeterli ve makul bir garantisi olmasıdır⁶⁵. Onların bu konudaki ısrarlarının ana sebebi ise, Kur'an'da mucize gerçekleştirme isteklerine yönelik reddi içeren Enam 6/109⁶⁶; İsrâ 17/59⁶⁷ gibi ayetlerin mevcudiyetidir⁶⁸. Bu ayetlerden ikincisini iktibas eden Kindî, Hz. Peygambere daha sonraki müslümanların, isteğinin hilafına olarak peygamberi rolünün hakikiliğine tanıklık eden bazı mucizeleri ona atfetmelerine rağmen⁶⁹, onun böyle bir iddiada da bulunmadığını ileri sürer⁷⁰.

g.Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'in kendisinin ümmi olmasına rağmen, Musa ve İsa gibi aynı vahye muhatap olarak kendisine vahyedilen⁷¹ Kur'an'ın edebi bir mucize ve bu yüzden de taklit edilemez olduğu genel kabulüne⁷² karşı, hıristiyanlar; ona vahyin gelişini kabul etmediklerinden Kur'an'ın böyle bir özelliği bulunmadığı gibi, onu bizatihi kendisinin yazdığını ileri sürmüşlerdir. Bu Kur'an'ı yazmadaki kaynağının kitab-ı mukaddes'te yer alan kıssalarını kendisinden öğrendiği Bahira olduğunu söylemişlerdir⁷³.

⁶⁵ Hıristiyan reddiyeciler bu argümanı daha çok, Hıristiyanlığın mucize yani ilahi destekle yayıldığı; oysa İslam'ın kılıçla ve dünyevi menfaatle yayıldığını ortaya koyma bağlamında kullanırlar. Bunun için bkz. Kindî, *a.g.e.*, 465-466, 513-514. İslam'ın yayılışını sağlayan sebepler ve Hz. Peygamber'in mucize göstermediği iddialarına dair ayrıca bkz. Ammar el-Basrî, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁶⁶ "Kendilerine bir mucize gösterilirse, mutlaka ona inanacaklarına dair bütün güçleriyle Allah'a yemin ederler. De ki: Mucizeler, ancak Allah katındadır"

⁶⁷ "Bizi mucize göndermekten alıkoyan, ancak, öncekilerin onları yalanlamış olmalarıdır..."

⁶⁸ Enam 6/, 37, 65; Enbiyâ 21/5-6; Şuarâ 26/2-3; Kasas 28/48-49; Ankebut 29/48, 50-51; İsrâ 17/90-93.

⁶⁹ Kindî, *a.g.e.*, s. 442-443.

⁷⁰ Kindî, *a.g.e.*, s. 443. Hz. Peygamberin hissi mucizeleri inkar edenlerin delilleri ve bu delillerin değerlendirilmesi hk. bkz. Erdinç Ahatlı, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Ankara 2007, s. 208-238.

⁷¹ Bakara 2/23; İsrâ 17/88; Haşr 59/21

⁷² Griffith, bu yaklaşımın köklerinin Kur'an'da (Enam 6/149) bulunmasına rağmen, Hıristiyan savunmacıların saldırılarının bir sonucu olarak, Abbasi döneminin başlarında ve daha sonra ortaya çıktığını söyler. Griffith, *a.g.m.*, s. 143.

⁷³ Kindî, *a.g.e.*, s. 452-464. Kindî burada Kur'an'ın derlenişi, bir metin haline getirilişi ve onun bir benzerinin getirilemeyeceğine dair Kur'anî meydan okumayı da ele alır ve cevaplandırır. Ayrıca diğer hıristiyan savunmacıların Kur'an'la ilgili yaklaşımları için bkz. Griffith, *a.g.m.*, s. 145-146.

h.Kindî yasaları üçe ayırır: Birincisi tabiatüstü, akıldan daha yüce olan İlahi yasa; ikincisi, doğal olan ve akla dayanan, kendisini düşmüş insanın itkilerinde hissettiren yasadır. Üçüncüsü ise, şeytanın, zorbalığın ve yanlışın, saflığın ve basitliğin hâkimiyeti olan yasadır. Hıristiyanlık birincisini, Yahudilik ikincisini, İslam ise üçüncü yasaı getirmiştir. Bu yüzden onun yasası, şeytani bir yasadır⁷⁴.

Buraya kadar hıristiyan savunmacı ve reddiyecilerin bir kişinin peygamber olması için gereken şartların neler olduğuna dair ifadelerini; bu şartların Hz. İsa'da bulunmasına rağmen Hz. Muhammed'de bulunmadığı; dolayısıyla da onun hakiki bir peygamber olmayıp onlara göre sahte bir peygamber olduğunu ortaya koyan kriterleri gördük. Taberi'nin hedef kitlesinin genelde ehl-i kitap, özelde ise hıristiyanlar olduğunu söylemiştik. Ehli kitabın bir kişinin peygamber olması için gereken şartlarla ilgili ileri sürdüğü tablonun tamamlanması için yahudilerin de peygamberlik konusunda belli ölçütlerinin olup olmadığına bakmak gerekmektedir.

Hıristiyan cenahından Hz. Peygamberin peygamberliğine ve şahsına yönelik açık itiraz ve eleştirileri yahudilerde görmek mümkün değildir. Onlar müslümanların peygamberinin hakiki bir peygamber olmadığını doğrudan ortaya koymak amacıyla eserler kaleme almamışlar; bunu daha dolaylı bir şekilde yapmışlardır. Hedef kitle olarak Hz. İsa'nın kitab-ı mukaddes'te vadedilen kişi olduğunu ileri süren hıristiyanları almışlar ve Hz. Musa'da bulunan ve peygamber olmanın gerektirdiği ölçütlere, Hz. İsa'nın sahip olmadığını göstermeye çalışmışlardır. Ancak siyasi konjonktürden dolayı açıkça söylememiş olmalarına rağmen⁷⁵, Hz. İsa'nın peygamberliğin ölçütlerini taşımadığını söylerken ima yollu olarak Hz. Peygam-

⁷⁴ Kindî, *a.g.e.*, s. 450-452.

⁷⁵ Benzer bir değerlendirme, Saadiya Goan'ın genelde Hıristiyanlığa yönelik bir çalışması olan *İnançlar ve Fikirler* için de söylenebilir. Saadiya'nın ortaya koyduğu eleştiri ve cevapların, hedef olarak ele alınmasa da dönemin hakim dini olan İslam için de geçerli olması makul görünmektedir. Özellikle Müslümanların, Yasa'nın/Tevrat'ın neshedilmesi ve Sina, Seir ve Faran üçlüsünden, Faran'ın Mekke olduğuna yönelik iddialarının ele alındığı yer için bkz Saadia Goan, *The Book of Beliefs and Opinions*, trs. from the Arabic and the Hebrew by Samuel Robanblatt, Yale University Press, New Haven and London 1976, s. 163-167; Mark . R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, Türkçesi Ahmet Fethi, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1997, s. 210-211.

ber'in de bu ölçütlere sahip olmadığını söylemek istediklerini çıkarmak mümkündür.

Yahudiler nezdinde bir insanın peygamberlik iddiasının kabul edilmesi için sahip olması gereken özellikler, İbn Meymun, Saadi Goan ve Kirkasânî gibi müellifler tarafından ele alınmış olsa da söz konusu özellikler derli toplu bir şekilde Mukammis⁷⁶ tarafından kaleme alınan '*Işrûn Mâkâle* adlı eserinin on dördüncü bölümünde özetlenir⁷⁷. Ancak Mukammis'in ortaya koyduğu bu ölçütlerin saf yahudi ölçütleri olduğunu söylemek zordur. Mukammis bir süre hıristiyan olup, daha sonra tekrar Yahudiliğe döndüğü⁷⁸ için onun zikrettiği bu ölçütlerin, hıristiyan ve yahudi ölçütlerinin bir sentezi/karışımı olduğunu kabul etmek daha makul olacaktır.

İbn Mukammis'a göre bir kimsenin peygamber olması için taşıması gereken özellikler şunlardır:

a.Hakiki bir peygamber tevhide yaymalı, onu ilan etmelidir.

b.Görevinin içeriği, mantıksal olarak kabul edilebilir olmalı ve duyu tecrübemize uymalıdır.

c.İyi amelleri savunmalı ve kötülerini yasaklamalıdır.

⁷⁶ Tam adı Davud b. Mervan el-Raggi eş-Şirazî el-Mukammis, 820-890 arasında Suriye ve Irak'ta yaşamış, bir yahudi teologdur. Günümüze kadar, parça parça da olsa gelen yegane eseri, Arapça olarak kaleme aldığı *Işrûn Mâkâle* adlı çalışmasıdır. Bu çalışması, içinde geç antik dönemin Yunan felsefi el kitapları tekniğini Müslüman Kelam diyalektiğiyle birleştirdiği bir eserdir. Nana adındaki tanınmış bir hıristiyan vasıtasıyla Nusaybin'de Hıristiyanlığa geçmiş ve bu dönemde elde ettiği monofizit teoloji bilgisini, Maniheizm düalizm, İslam ve peygamberliği inkâr eden özgür düşünceye karşı mücadele etmenin yanı sıra teslis dogmasını reddetmek için de kullanır. Mukammis'in bu eseri Sarah Stroumsa tarafından neşredilmiştir, *Dâwûd ibn Marwân al-Muqammis's Twenty Chapters (Işrûn maqala)*, ed., translated and annotated [Etudes sur le Judaïsme médiéval, Tome XIII] E. Brill Leiden, New York 1989; George Vajd, "Dawud ibn Marwan al-Muqammis", *Dictionary of Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, Charles Scribner's Sons, New York 1989, IV, 16-17; S. W. Baron, *A Social and Religious History of Jews*, Columbia University Press, New York 1957, VIII, 297-298, 327. Ayrıca bkz. Colette Sirat, *A History of Jewish Philosophy in The Middle Ages*, Cambridge University Press, Paris 1993, s. 17

⁷⁷ Yahudi-müslüman tartışma konularını ele alan Kirkasânî, bunlardan Musa şeriatının ilgasını, Hz. Peygamberin peygamberlik alametlerini, mutlak anlamda peygamberliği, mucizeleri ve müslüman şifahi geleneğini tartışır. Bunlar ve İslam'a yönelik metin kaleme alan diğer yazarlar için bkz. Cohen, *ag.e.*, s. 208-211.

⁷⁸ Adang, *a.g.e.*, s. 63.

d.Onunla ilgili haberler bir çok merkezden, bir çok milletten gelmeli ve farklı dillerde nakledilmelidir. Çünkü bu çoklu nakil, danışıklı dövüş ihtimalini azaltır.

e.Peygamberin gerçekliğini destekleyen mucizelere, çok az bir insan topluluğu değil fakat ona inanmaya davet edilen büyük bir dinleyici kitlesi, bütün bir millet tanıklık etmelidir; bu mucizeler ittifakla bu millet tarafından, hem eğitilmiş hem cahil, hem genç hem de yaşlı erkek ve kadınlar tarafından kabul edilmelidir. Bu mucizeler birkaç gün, hafta, ay ve hatta yıllarca süren daimi bir doğaya sahip olmalıdır. Çünkü bu, haber verilen olayın gerçekten meydana geldiğini teyit etmeye yardım eder.

f.Gerekli olan doğaüstü olaylar, peygamberin düşmanları için mucizevi bir ceza olmalıdır.

g.Onun ilk hâkimiyeti, kılıçla ya da savaş yoluyla değil, bu tür bir zafer ancak olayların mesut bir sonucu olabilir.

ğ.Son olarak doğaüstü olaylar, peygamberin kutsal metinlerinde kaydedilmelidir; çünkü, doğruluğu insanlar tarafından tartışılmayan yazılı bir kaydın muteberliği farklı bireylerden kanıt parçaları toplamayı⁷⁹ gereksiz kılar⁸⁰.

Nübüvvetle ilgili olarak tartışılan ikinci meseleye gelince, o da mutlak anlamda nübüvvet, yani insanlar için nübüvvetin gerekli-gereksiz ya da faydalı-zararlı olup olmadığı meselesidir. İslami literatürde bu konuyla alakalı olmak üzere özellikle bir grup ve iki kişi dikkat çekmektedir⁸¹.

Bunlardan bir grup, Berahime olarak bilinir; İslam heresiyografi geleneğinde, nübüvveti inkâr eden görüş ve düşüncelerin bir sembolü haline gelmesine rağmen müslüman kaynaklardan hareketle bu grubun tam olarak ne oldukları ya da bu isimle kimlerin kastedildiğini ortaya koymak, en azından şimdikiye kadar netliğe kavuşmuştur⁸².

⁷⁹ Bu ifade, Kindî'de yer alır ve Hz. Peygamber'in bu bağlamdaki hadislerini toplamaya çalışan hadisçilere bir gönderme olabilir.

⁸⁰ Adang, *a.g.e.*, s. 163-164.

⁸¹ Erdinç Ahathî, *Peygamberlik ve Hz. Muhammed'in Peygamberliği*, Değişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 27.

⁸² İlhan Kutuer, *Akıl ve İtaat, kelâm-felsefe ilişkileri üzerine tartışmalar*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 69.

Nübüvveti reddetme özellikleriyle tanınan kişiler ise, İbnü'r-Ravendi (301/913) ve Ebu Bekir Zekeriyya er-Râzî'dir (313/925). Mutlak anlamda nübüvveti reddedenlerin konuyla ilgili olarak ortaya koydukları görüşleri, el-Müeyyed fi'd-dîn eş-Şirâzî'nin *el-Mecâlû'l-müeyyediyye*'si içinde yer verilen ve İbn Ravendî'ye atfedilen *ez-Zümürriid* adlı eserle, Ebu Hatim er-Râzî'nin *'Alâmü'n-nübüvve* adlı kitabında isim vermeksizin “mülhid” olarak adlandırdığı⁸³ ancak sonraki müellifler tarafından Zekeriyye Razi olduğu söylenen kişinin ağzından nakledilen şeylerde görmek mümkündür. Bunlara göre, nübüvveti ret gerekçeleri şu başlıklar altında ele alınır:

a. “Allah hakîmdir; bir kavmin içinden peygamber çıkarıp o kavmin diğerleri üzerinde egemenlik kurmasını istemek, insanlar arasında var olan eşitliği yıkmak olur ki, bu O'nun hikmetine yaraşmaz. Hikmet-i ilâhiyye ilkesine aykırı olan yalnızca bu değildir. Peygamberler din savaşlarına yol açmış; insanlar arasında düşmanlıklar sokup anları birbirlerine kırdırmıştır. Bir dini tasdik eden ötekini tekzip etmekte ve siyasi üstünlük davasıyla birlikte insanlar birbirine kılıç çekmektedir. Hikmet sahibi olan Allah bunlara niye sebebiyet versin?⁸⁴”.

b. “Oysa insanlar eşittir. Akıl onların asgari, hatta azami müşterekidir. Çalışıp ceht ederek bilgisini geliştiren, aklını eğiten başkalarının aklıyla kendisi arasındaki derece farklarını telafi edebilir. Önemli olan aklın, insanlararası mahiyet birliği ve eşitliğinin ilkesi olduğunu kavrayarak başkalarının aklını taklit etme yoluna gitmeyip kendi aklını geliştirmektir....⁸⁵”.

c. “Felsefenin araştırmacı karakterine mukabil nebilerin getirdiği, şeriat denilen (hâşâ hurâfelere) inanıp, taklit ve dolayısıyla sonu gelmeyen cehalet yolunu seçen kimsenin içine düştüğü durumu düşünün. Şeriat ehli taklit ehlidir. Dini inanç, tahkik, nazar ve bahse, kısacası araştırmalara dayanmaz. Üstelik dindarlar, araştırmayı şiddetle yasaklama eğilimindedirler.

⁸³ Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, Salâhussâvî-Ğulâm Rıza Avânî, Tehran 1977, s. 3.

⁸⁴ İlhan Kutluer, *a.g.e.*, s. 78; orijinal metindeki yerler için bkz. Râzî, *a.g.e.*, s. 3-4, 182-183.

⁸⁵ Kutluer, *a.g.e.*, s. 79; Râzî, *a.g.e.*, 11-13.

Din üzerine düşündürmezler. Bunda ısrarlı olanı da ortadan kaldırırlar. Böylece taklit kökleşir. Taklit taassubu doğurur; taassup da şiddeti”⁸⁶”.

d. “Peygamberlerin getirdiği şeriatlar birbirini nakzetmektedir. Onların Tanrı, din, peygamber ve âlem hakkında söyledikleri birbiriyle çelişiyor. İsa Musa’yı, Muhammed de İsa’yı (aleyhimesselâm) yalanlamıştır. Mani desenez hepsine muhaliftir. Ayrıca tek tek kutsal kitaplarda da çelişkiler var. Demek ki, nebevî bilgi gerçeğin ifadesi değildir”⁸⁷”.

e. “Peygamberlere mucize diye atfedilen şeyleri ayrıca nübüvvet iddiası taşımayan sâhirler, kâhinler vs. de yapabiliyor. Kaldı ki, Muhammed(sav)’in mucizeleri diye aktarılan rivayetleri bir, iki bilemedin üç kişi naklediyor. Pekâlâ bu tür rivayetler danışıklı (tevâtü) olabilir”⁸⁸”.

f. “Kur’an’ın icazı iddiası temelsizdir. Onun değil bir mislini, bin mislini dahi getirmek mümkündür. Ortada belagat, fesahat, secî sanatlarında zirveye çıkmış ve Kur’an’ı (hâşâ) fersah fersah aşacak şiir örnekleri var. Kur’an denilen metin ne ilmî bir faydası olan ne de herhangi bir şeye kanıt teşkil edebilecek çelişkili önermelerle, ‘esâtiru’l-evvelîn’ile dolu; bir mislini getirsek zaten ne ifade eder”⁸⁹”.

g. “Nebevi olan ile felsefi olan arasında böyle bir tezat var iken, bilgiye ve gerçeğe ulaşmak isteyen kimse ne diye zor, dolambaçlı, şüphelerle dolu, sonucu kötü olacak yolu seçsin? Yahut Allah niçin kolay yolu seçip de isteyen bütün kullarına doğruyu yanlışı ilham etmesin? Hakîm olan Allah’ın, iyi-kötü ve yararlı-zararlının bilgisini herkese ilham etmesi daha umumî bir fayda temin edecektir ki, O’nun hikmetine uygun olan da budur. Hayvanlara bile faydalıyı celp, zararlıyı def etme içgüdüğü veren Allah, insan tabiatını böyle bir melekeyle niçin donatmamış olsun? Bu yol, insanlara nebi tayininden daha yararlı, kestirme ve kapsamlı değil mi?”⁹⁰”.

h. “Nihayet matematik, astronomi, mantık ve tıp kitapları işte bu melekeden bilgiye yönelişinin eserleridir. Ve kanıt aranıyorsa, kutsal metinlerde değil, (Öklides’in) *Usûlü’l-hendesesinde*, (Batlamyus’un) *el-Macestî*’nde

⁸⁶ Kutluer, *a.g.e.*, s. 79; Râzi, *a.g.e.*, 22-23.

⁸⁷ Kutluer, *a.g.e.*, s. 79; Râzi, *a.g.e.*, 69-71.

⁸⁸ Kutluer, *a.g.e.*, s. 80; Râzi, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁸⁹ Kutluer, *a.g.e.*, s. 80; Râzi, *a.g.e.*, s. 227-228.

⁹⁰ Kutluer, *a.g.e.*, s. 80; Râzi, *a.g.e.*, s. 181-183.

bulunacaktır. Bu eserleri ortaya koyanlar hiçbir zaman peygamberlere ihtiyaç duymamışlardır. Bu ilimlerin ilkelerini peygamberlerin ortaya koyduğu iddiası ise temelsizdir. Bu bilgiler uzmanının deney ve gözlemlerinden çıkıyor, birlikte geliyor⁹¹”.

Peygamberlik hakkında iki kanalda devam eden tartışmaların içeriğini ortaya koyduktan sonra, Taberî'nin eserinde yer alan konuların söz konusu tartışmalardaki hangi konulara karşılık geldiğine dair kısa bir karşılaştırma kitabın hangi kanala karşı kaleme alınmış olduğunu daha açık bir şekilde görmemizi sağlayacaktır.

Bunlardan Taberî'nin eserinin giriş kısmında yer verdiği haberlerle ilgili kısım mutlak anlamdaki nübüvvet tartışmalarında ele alınan “mucizelerin bir iki kişi tarafından nakli (e)” ile yahudilerin ileri sürdüğü “haberlerin birçok merkez ve kişi tarafından nakledilmesi gerektiği (d)” eleştirilerine; “Hz. Peygamber'in Tek Allah'a davet etmesi ve bunda diğer peygamberlerle uyum içinde olması” yahudiler tarafından ileri sürülen “hakiki peygamberin tevhide yayması gerektiği (a)” eleştirisine; Hz. Peygamber'in samimi ve yasalarının övülmeye değer olduğunun ortaya konulduğu ikinci bölüm, hıristiyanların ileri sürdüğü “Hz. Muhammed'in getirdiği yasanın şeytanın yasası olduğu (h)” tezine karşılık gelir; Hz. Peygamber'in mucizeler gerçekleştirdiği ve bunun da Kur'an'da bulunduğu ortaya konulduğu üçüncü bölüm ise “hıristiyanların O'nun herhangi bir mucize göstermediği ve bunun da Kur'an tarafından teyit edildiği, yani onda bu tür işaretlerin bulunmadığı (f; yahudilerin ğ)” eleştirisine; bazı şeyleri olmadan önce haber verdiği, onların bir kısmının o yaşarken diğer bir kısmının da vefatından sonra meydana gelişinin ortaya konulduğu dördüncü bölüm hıristiyanların, “Hz. Peygamber'in böyle bir mucize göstermediğine dair (a)” eleştirilerine yöneliktir. Kur'an'ın onun peygamberliğinin bir işareti, delili oluşunun ortaya konulduğu altıncı bölüm, hıristiyanlar ve berahime tarafından ileri sürülen Kur'an taklit edilemez edebi bir metin olmadığı (g, f)” eleştirisine; Hz. Peygamberin kısa sürede kazandığı zaferlerin onun peygamber oluşunun bir delili olduğunun gösterilmeye çalışıldığı yedinci bölüm, hıristiyanların ve yahudilerin bunun böyle olmadığı şeklindeki ya

⁹¹ Kutluer, *a.g.e.*, s. 80; Râzî, *a.g.e.*, s. 273-274.

da hakiki bir peygamberde böyle olması gerektiği şeklindeki (b; f, g)” eleştirilerine; onu kabul eden insanların yeryüzünün en hayırlılarının olduğunun ortaya konulduğu sekizinci bölüm, hıristiyanların İslam’ı kabul edenlerin dünyevi menfaat ve cinsellik hususunda onun sağladığı kolaylıkların sebep olduğu eleştirisine (d) bir cevap teşkil eder. Hz. Peygamber’in daha önceki peygamberler tarafından onun peygamberliği, ismi, hatta peygamber olarak ortaya çıkacağı yer ve yapacaklarının tasvir edilerek haber verildiği/müjdelendiğinin ele alındığı dokuzuncu ve onuncu bölüm ise, Hz. İsa’nın bu tür bir önceden haber verilmenin sonucu olmasına rağmen Hz. Peygamber’in böyle olmadığına (a), yahudilerin doğrudan Hz. İsa’nın ve dolaylı olarak da Hz. Muhammed’in önceden bu tür müjdelere haber verilmediği şeklindeki eleştirilere karşılık geldiği söylenebilir.

Bu karşılaştırma, başlangıçta kısaca ifade edilmiş olan, “Taberî’nin eserinin mutlak anlamdaki nübüvvet tartışmalarına yönelik olmadığı, genelde ehli kitap özelde ise hıristiyanlara⁹² yönelik olduğu” şeklindeki düşünceyi daha belirgin bir hale getirmiş olmaktadır. Yine bu karşılaştırmayla, Taberî’nin kendi ifadesinden hareketle, metnin teorik bir düzeyde değil konjonktürün bir ürünü olup muayyen bir hedefe yönelik olduğu şeklindeki yaklaşımımızı, metinlerinden hareketle ortaya koyduğumuz gibi, kökleri daha eskiye gitse de dönemin ehli kitap müelliflerinin çalışmalarında sistematik bir hale gelmiş ve bir anlamda karar kılmış olan (ve günümüze kadar da üstüne herhangi bir ilave yapılmama anlamında değişmeden devam eden⁹³) Hz. Peygambere yönelik eleştiri noktalarının hemen hemen tamamını (hem yahudilerinkini hem de hıristiyanlarinkini ve doğrudan

⁹² Taberî’nin hedefinin özellikle hıristiyanlar olduğu kendi ifadelerinde de çok açıktır: Özellikle hıristiyanlara peygamberimiz (selam üzerine olsun)’i niçin yalanladıklarını soracak olursak, bunun üç sebepten dolayı olduğunu söylerler:

Birincisi, gelişinden önce hiçbir peygamberin onun hakkında haber verdiğini/onu müjdelediğini bulamadık, görmedik.

İkincisi, Kur’an’da onu getiren kimse hakkında ne bir ayetin/mucizenin ne de bir müjdenin zikredildiğini bulamadık.

Üçüncüsü, Mesih, kendisinden sonra bir peygamberin gelmeyeceğini haber verdi. *ed-Dîn*, s. 48-49.

⁹³ Bugün batıda genelde İslam ve özelde ise Hz. Peygamberin peygamberliğine yönelik eleştirilerin aynı olduğuna dair bkz. Watt, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, çev. Fuat Aydın, Birey Yayınları, İstanbul 2000, 121-123.

hedef alınmasa da nübüvvet tartışmalarındaki bir noktayı) içeren tam bir cevap olduğu da ortaya konulmuş olmaktadır.

Taberî'nin bu eleştiri konularını belirlerken nerelerden yararlandığı meselesine gelince; bunun iki şekilde olması mümkündür. Birincisi onları, ömrünün uzun bir kısmını içlerinde geçirdiği ve seçkin bir üyesi olduğu hıristiyan cemaati içinde yaşarken şifahi olarak elde etmiş olabileceğidir. İkincisi ise, bu konuyla alakalı yazılmış olan metinlere müracaat ederek eleştiriler hakkında bilgi sahibi olmuş ya da daha önce bildiklerine ilaveler yapmış olabilir Zira bu konuların içlerinde yer aldıkları hıristiyan kökenli reddiyelerin büyük bir kısmı Abbasi döneminde, Taberî'nin hayatta olduğu dokuzuncu yüzyılda yaşamış Theodore Ebu Kurra (ö. 820 ya da 838), Ammar el-Basrî (ö. yak. 850); Abdulmesih b. İshak el-Kindî (ö. yak. 820); Ebu Râita (ö. yk.820) vs.⁹⁴ gibi kişiler tarafından kaleme alınmıştır.

Taberî'nin bu yazarların ya da yazarlardan en azından birinin eserlerini görmüş ve okumuş olmasının en açık işaretlerinden birini *ed-Dîn*'in sonunda İslam'ın diğer dinlere karşı üstünlüğünü karşılaştırma yoluyla ortaya koyma çabasında görmekteyiz. Taberî'nin buradaki tarzı Theodore Ebu Kurra'nın Hıristiyanlığın üstünlüğünü göstermek için yaptığı karşılaştırmaya birebir benzemektedir.

Ebu Kurra, tarafsız bir şekilde yaptığı havasını vermek maksadıyla olsa gerektir ki, karşılaştırmayı medeniyetten uzak bir şekilde Arkadya'da yaşayan muhayyel bir şahsa yaptırır. Söz konusu şahıs ihtiyaçlarını karşılamak için Abbasiler döneminde şehre (Bağdat'a) geldiğinde karşılaştığı dinlerin (sâbîler, mazdekiler, samiriler, yahudiler, hıristiyanlar, maniciler, markionistler, bardasenitler ve müslümanlar) hangisinin daha doğru ve kabul edilebilir olduğunu anlamak maksadıyla söz konusu dinlerin sahipleriyle tek tek görüşerek dinlerinin ne olduğunu onlardan dinleyerek anlamaya çalışır ve hepsini dinledikten sonra, Hıristiyanlığın kabule daha şayan olduğuna karar verir⁹⁵.

⁹⁴ Diğer müellifler için bkz. Griffith, a.g.m.; Samir Khalil Samir&Jørgen S. Nielsen (ed.), *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period (750-1258)*, E. J. Brill, Leiden1994.

⁹⁵ Bunun için Sidney Griffith, "Faith and Reason in Christian Kelâm: Theodore Abû Qurrah on Discerning The True Religion", Samir&Nielsen, *a.g.e.*, s. 13-15.

Taberî de eserinin sonunda, daha ikna edici olduğunu düşündüğü “Hindistan’dan ya da Çin’den bu ülkeye gelen ve doğru yolu bulmak isteyen; buradaki halkın dinlerini soran; bu ülke halkının gelenekleri hakkında bilgi edinmek isteyen kişi hakkında ne dersiniz?” şeklinde bir soru sorarak yaşadığı dönemdeki Hıristiyanlık, Müslümanlık, Mecusilik, Zenâdika mensuplarının inançları hakkında tek tek bilgi verir ve sonunda; eğer bu Hintli ya da Çinli açık zihinli, sağlıklı bir tabiata sahip, ancak hakikati arayan biri ise, onun İslam’dan başkasına inanmayacağını söyler⁹⁶.

Taberî’nin Yahudilerin bir kişinin peygamber olması için taşıması gereken şartlarla ilgili bu bilgilere de, hıristiyan eleştirilerine ulaştığına benzer yollarla ulaşması mümkündür. Yani, ya yahudilerin bu eleştirilerinin yaygın olarak bilindiği müslüman olmadan önceki hayatında öğrenmiş ya da müslüman olduktan sonra, Arapça kaleme alınan bu eseri görmüş olabilir⁹⁷.

F. *ed-Din*’in İspatı Nübüvvet Geleneğindeki Yeri

Taberî isim vermeksizin, bazı noksanlıklarını sıraladığı konuyla alakalı metinlerin kendisinden önce kaleme alındığından bahsettiğini söylemiştik. Kaynaklarda da konuyla alakalı metinlerden söz edilir. Başlıklarından bir kısmının mutlak anlamda nübüvvetle, diğer bir kısmının ise Hz. Muhammed’in peygamberliğini ispata yönelik olduğunu gördüğümüz bu eserlerden Taberî öncesine ait olanlardan hemen hemen hiç biri günümüze kadar gelmemiştir⁹⁸. Bu yüzden de içeriklerinden haberdar olamadığımız bu eserlerin, Taberî’nin eserine ya da Taberî’nin eserinin onlara kıyasla nerede durduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Ancak bu konuda hepten ümitsiz bir durumda olduğumuz da söylenemez. Zira doğrudan bu konuyu ele almasalar da, onunla ilgili malzemeleri içeren, bazı davet mektuplarına ve karşılıklı tartışma metinlerine sahibiz.

Taberî’nin ve eserinin ispat-ı nübüvvet geleneğindeki yerini görmek için, Taberî’ye gelinceye kadar Hz. Muhammed’in önceki kutsal metinlerde

⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, s. 207-209.

⁹⁷ Adang, *a.g.e.*, s. 165. 108 nolu dipnot.

⁹⁸ Bu metinler hakkında bkz. Ahatlı, *a.g.e.*, s. 31-32.

müjdelenenmesinin, onun peygamberliğinin bir işareti olarak kullanılma sürecine bakmak yeterli olacaktır.

İslam'ın ortaya çıkıp yayılmaya başladığı ilk yüzyıllarda, Kur'an'da Hz. Peygamberin daha önceki kitaplarda müjdelendiğine dair ifadelerin⁹⁹ varlığı, onun önceki peygamberler tarafından geleceği haber verilmiş bir peygamber oluşunun kabul edilmesi için yeterliydi. Müslümanların bu konuyla alakalı Kur'an'ın ifadeleriyle yetindiklerinin en erken dönem örneği, Hz. Peygamberle Necran Hıristiyanları arasında yapılan tartışmayı sona erdiren, "Hani Allah peygamberlerinden söz almış, onlara: 'Size kitap ve hikmet verip sonra sizi tasdik eden bir peygamber gelince ona muhakkak iman ve yardım edeceksiniz!' bunu ikrar ettiniz ve ağır ahdimi boynunuza aldınız mı? demiş, onlarda 'ikrar ettik demişler'. Allah ta: 'Öyle ise (birbirinize) şahit olun, ben de sizinle beraber şahit olanlardanım' buyurmuştu"¹⁰⁰ ayetidir¹⁰¹. Müslümanlar bu ayete dayanarak Hz. Peygamberin geleceğinin müjdesinin yahudi ve hıristiyanların kutsal kitaplarında mevcut olduğuna inanmalarına rağmen; bu mevcudiyetin delillerinin peşinde olmamışlardır¹⁰². Onların Kur'an'daki ifadelerle yetinip, orada zikredilen işaretlerini kitab-ı mukaddes'te arama çabası içinde olmadıklarını Amr b. el-As ile Yakubi patriği John arasında 9 Mayıs 639/18'de yapılan bir tartış-

⁹⁹ "Kendilerine kitabı, Tevrat'ı ve İncil'i verdiklerimiz onu (Muhammed'i), öz oğullarını bildikleri gibi, kitaplarında zikredilen özellikleri sebebiyle tanırlar. Böyle iken içlerinden bir kısmı bile bile hakikati, (onun Hak Peygamber olduğunu) gizliyorlar"; "Onlar ki, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı gördükleri ümmi nebi olan Peygambere tabi olurlar, o peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten nehyeder, tertemiz şeyleri helal, kötü ve zararlı şeyleri haram eder..."; "Hani Meryem oğlu İsa: Ey İsrail oğulları! Ben önce nazil olan Tevrat'ı tasdik etmek, benden sonra Ahmed isminde gelecek olan Peygamberi müjdelemek üzere size gönderilen bir Peygamberim! Demişti". (Bakara 2/146; Araf 7/157; Saf 61/6)

¹⁰⁰ Ali İmran 3/81

¹⁰¹ Necran heyetinin Hz. Peygamberle tartışması için bkz. Mustafa Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele", *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1975, II, 151-174.

¹⁰² Benzeri bir şeyi Bakara 2/146 "O Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin âlimleri onu -o peygamberi- oğullarını tanıır gibi tanırlar, böyle iken içlerinden bir takım gerçeği bile bile gizlerler" ayeti ile ilgili olarak da görmek mümkündür. Hz. Ömer bu ayetten dolayı Abdullah b. Selâm'a Hz. Peygamber (sav)'i sormuş o da, Hz. Peygamber'in peygamberliğinde hiçbir tereddütü olmadığını söylemiştir. Ancak Hz. Ömer, Abdullah b. Selâm'ın Tevrat'taki hangi metinlerden dolayı böyle bir kaniya vardığını sorma gereği hissetmemiştir. Bu ayet ve söz konusu haber için bkz. Razi, *Tefsîr-i Kebîr*, (türkçe çeviri), Akçağ yayınları, Ankara 1989, IV, 41 vd.

mada da görmek mümkündür. Hıristiyan inanç esaslarını sorgulayan As, konuyu gündeme bile getirmez¹⁰³.

Müslümanların Kur'an merkezli bu tür iddialarının ehl-i kitap nezdinde iki sebepten dolayı pek bir geçerliliği yok gibi görünmektedir. Birincisi onlar için Kur'an herhangi bir otorite teşkil etmemektedir; ikincisi ise, söz konusu iddiaları destekleyecek ifadeler de zaten kitab-ı mukaddes metinlerinde yoktu. Üstelik Kur'an'ın ifadelerini bir veri olarak kabul eden müslümanların, ehl-i kitabın bu itirazlarını geçersiz kılmak için söz konusu vaatlerin kitab-ı mukaddes'de bulunduğunu gösterecek onunla ilgili bilgileri henüz mevcut değildi. Bu konudaki bilgi eksikliğinin bir göstergesi, Yuhanna ed-Dimeşki'nin, *De Haeresibus*'ın müslümanlara hasrettiği kısmında, onlara önceki peygamberlerin Muhammed'in gelişi hakkında ne söyledikleri sorulduğunda müslümanların şaşıracakları ve böylece de tartışmayı kaybetmiş olacaklarına dair ifadesinden¹⁰⁴ çıkartılabilir.

Ancak zamanla durum özellikle de, yahudi ve hıristiyanların ihtida etmesiyle değişmeye başladı. Yeni mühtedilerin kitab-ı mukaddes bilgisinin yardımıyla konuyla ilgili malzemeler hicri ikinci/miladi sekizinci yüzyılın ilk yarısından itibaren tartışmalarda ve bu tür metinlerde ortaya çıkmaya başlar. Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) imparator III. Leo'ya yazdığı İslam'a davet mektubunda Yeşaya 21/7'deki "Savaş arabalarının, atlara, eşeklere, develere binmiş insanların çifter çifter geldiğini görünce dikkat kesilsin" ifadesinde eşek üzerine binen Hz. İsa, deve üzerine binen de Hz. Muhammed olduğu haber verildiği halde nasıl olur da hala onun peygamberliğini kabul etmezsiniz, diye sorar¹⁰⁵. Ayrıca, Leo'nun mektubundan Ömer b. Abdülaziz'in Yuhanna 14/16, 26; 15/26; 16/7'deki Paraklet'in, Hz. Peygambere bir işaret olarak da kullandığı da görülmektedir¹⁰⁶.

¹⁰³ Bkz. "The Dialogue of the Patriarch John I with 'Amr Al-As", Newman, *a.g.e.*, s. 24-28.

¹⁰⁴ Dimeşki, *a.g.m.*, s. 134-135.

¹⁰⁵ Adang, *a.g.e.*, s. 143. Leo'nun cevabında, Ömer b. Abdulaziz'in Hz. Peygamberin müjdeleneninin bulunduğu metinler olarak Mezmurları da kullandığı söylenir. Ancak hangi cümleyi kullandığı zikredilmez. "Leo III's Reply to 'Umar II", Newman, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰⁶ Newman, *a.g.m.*, s. 71. Casım Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003, s.114-126.

Harun Reşid adına İslam'a davet için VI. Kostantine'e mektup yazan İbn Leys'in mektubunda yer alan ve Hz. Peygamber'in müjdelendiğine yönelik kitab-ı mukaddes metinlerinden yapılan iktibaslarda ciddi bir artış görülür. Bu müjdeler için başvuru Tesniye, Yeşaya, Habakkuk, Mezmurlar ve Yeni Ahit'ten yapılan iktibaslar¹⁰⁷ anlam olarak da oldukça doğrudur¹⁰⁸. Birinci ve ikinci yüzyıldakine nispetle Hz. Peygamber'in peygamberliğinin önceki peygamberler tarafından müjdelendiğini ispat etmek maksadıyla kullanılan kitab-ı mukaddes metinlerinde sayısal bir artış görünse de, Taberî'nin de ifade ettiği gibi, bu tür metinleri kaleme alanların yine de en büyük noksanlıkları ehl-i kitabın kutsal metinlerini bilmemeleri, bu yüzden de çok sayıda kutsal kitap metnine yer verememiş olmalarıdır¹⁰⁹.

Adang, İbn Leys tarafından kullanılan metinlerdeki sayısal artışa, ehl-i kitap özellikle de hıristiyan kökenli mühtedilerin yol açtığını söyler. Çünkü onlar da, Hz. Musa'dan sonra peygamber gelmeyeceğini söyleyen yahudilere Hz. İsa'nın peygamber oluşunu ispat etmek için Eski Ahit'te yer alan ve gelecekte ortaya çıkması beklenen kişiye yönelik atıfları kullanmaktaydılar. Hıristiyanlar, bu tür metinlerin derlendiği risaleler kaleme almışlardı. Bu yüzden de, Adang, İbn Leys'teki artışı, bu konuyla alakalı olarak hıristiyanlar tarafından kullanılan metinlerden oluşan bir listenin Arapça'ya yapılmış bir çevirisine sahip olmayla açıklar.

Taberî öncesinde olup günümüze kadar gelen bu eserlerde yukarıda zikredildiği gibi, Hz. Peygamber'in müjdelenmesiyle ilgili bazı kitab-ı mukaddes metinlerine yer verilmiştir. Ancak bu konuyla alakalı metinleri derli toplu bir şekilde bir araya getirerek onlara geçmiştekilerle kıyaslanamayacak sayıda ilaveler yapan¹¹⁰ ve elimizde bulunan yegâne metin Taberî'nin *ed-Dîn*'idir. Bu açıdan bakıldığında, Taberî'nin yeni bir dönem başlattığı çok rahat bir şekilde söylenebilir. Taberî', hıristiyan gelenekte Hz. İsa için

¹⁰⁷ Eski Ahit'ten yapılanlar Tesniye 18/13, 33/12; Mezmurlar 9/21, 44 bazı metinlerde 45/3-8, 139/1-9; Yeşaya 21/9, 42/1-10; Habakkuk 3/15. Yeni Ahit'ten yapılanlar ise şunlardır: Matta 6/9, Yuhanna 14/26, 15/26, 16/3. Bunlar için bkz. Rifaî, *a.g.e.*, II, 227-229

¹⁰⁸ Adang, *a.g.e.*, s. 143-144; Ayrıca İbn Leys'in mektubu için bkz. Rifaî, *a.g.e.*, II, 188-236; 134-138.

¹⁰⁹ Taberî, *a.g.e.*, s. 35. Taberî'nin bu sözü, Kitab-ı Mukaddes'in Arapça'ya bütün çevirisinin ancak dokuzuncu yüzyılda olmasıyla da desteklenebilir.

¹¹⁰ Adang, *a.g.e.*, s. 144.

kullanılan müjdeleri, onu değil de Hz. Peygamberi müjdeleyen metinler olarak kullandığı gibi, onlar tarafından bilinmeyen ve bu amaçla kullanılmayan metinleri de aynı maksat için kullanmış¹¹¹; böylece konuyla alakalı, muazzam bir kutsal metin külliyatı ortaya koymuştur. Kendisinden sonra yazılan ve müjde konusunu ele alan kitapların kullandıkları metinler, onun oluşturduğu ana gövdeye ilaveler olmaktan öteye gidememişlerdir.

Bu, Ömer Faruk Harman'ın *Eski ve Yeni Ahit'te Hz. Muhammed'le Alâkalı Müjdeler* adlı çalışmasında açıkça görülebilir¹¹². Harman tarafından incelenen eserlerde¹¹³ Hz. Peygamberin müjdenmesine delil olarak zikredilen toplam kitab-ı mukaddes metni 117'dir. Bunlardan 72 tanesi Eski Ahit, 45 tanesi de Yeni Ahit'ten alınmıştır. Söz konusu metinlerden Eski Ahit kökenli olanların 56 ve Yeni Ahit kökenli olanların ise 6 tanesi Taberî'nin eserinde kullanılan metinlerdir¹¹⁴. Yeni Ahit'le ilgili müjdeci metinler olarak zikredilenlerin çok büyük bir kısmını "melekûtü's-semavât" konulu metinlerin oluşturur ve bunlar Sakkâ'nın ilavesi olan şeylerdir. Bu yüzden Sakkâ'nın bu ilavelerini bir kenara bıraktığımızda hem Eski Ahit hem de Yeni Ahit kökenli metinlerde belirleyici unsurun hala Taberî tarafından kullanılanlar olduğu açık bir şekilde görülür¹¹⁵.

¹¹¹ Mesela Taberî, Ömer b. Abdülaziz'in III. Leo'ya mektubunda yer alanlar ile İbn Leys tarafından kullanılan ve yukarıda zikredilen metinlerin Mezmurlar 9/21 ve Matta 6/9 dışındakilerin hepsini kullandığı gibi, onlar tarafından kullanılmayan başka metinleri de söz konusu maksat için kullanmıştır.

¹¹² Ömer Faruk Harman, *Eski ve Yeni Ahit'te Hz. Muhammed'le Alâkalı Müjdeler*, (basılmamış çalışma) İstanbul.

¹¹³ Çalışma, Taberî'nin *ed-Dîn ve'd-devle*; Karâfî'nin *el-Ecvibetü'l-fâhira ani'l-esileti'l-fâcira*; Abdullah et-Tercemân'ın *Tuhfetü'l-erîb fi reddi alâ ehl-i salîb*; Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-Hak*; Nebhânî'nin *Hüccetü'llah 'ale'l-âlemîn*, Samuel b. Yahya b. Abbâs el-Mağribî'nin *Bezu'l-Mechûd fi ifhâmi'l-yehûd ve Ahmed Hicâzi es-Sakkâ'nın doktora tezi olan el-Bişâretü bi-nebiyyi'l-islâm fi't-tevrât ve'l-incil* adlı eseri üzerine yapılmış bir incelemedir.

¹¹⁴ Taberî kendisinin bu konuda eski ve yeni ahit olmak üzere yüz otuz delil kullandığını ve bunlardan altmışta daha fazlasının ise Hz. Peygamberi müjdeleyen ifadeler olduğunu söyler. Taberî, *a.g.e.*, s. 45.

¹¹⁵ Bunlar için bkz. Harman, *a.g.e.*, s. 10-22. Çoğunluğunu Taberî sonrası yazarların oluşturduğu bir benzer bir karşılaştırma için bkz. Adang, "Appendix Two" *a.g.e.*, s. 263-265.

G. Sonraki Nesiller Üzerindeki Etkisi

Bir metinden ya da yazardan sonraki nesillerin etkilenip etkilenmediğini ortaya koymanın en uygun yolu, sonraki nesillerin ya hem yazarın ismini hem de kitabı ya da yalnızca yazarın veya kitabın ismini zikrederek; ya da ne yazar ne kitap ismi zikretmeksizin ele aldıkları konuyla alakalı metinleri öncekinden iktibasla kullanmalarında görmektir. Ancak, Taberî durumunda bunların her biri ile ilgili örnekler bulmak oldukça zordur. Hayatından kısaca söz ettiğimiz yerde de işaret edildiği gibi tıpla ilgili kitaplarına biyografik kaynaklarda atıflar bulunmakla birlikte, onlarda konumuzu teşkil eden *ed-Dîn*'e yönelik tek bir atıf bile bulunmamaktadır.

Ancak, doğrudan ondan yararlandığını ifade eden yazar çok az olsa da, bu hiç yoktur anlamına gelmemektedir. Taberî yalnızca iki kişi tarafından ismen zikredilir. Bunlardan birincisi, daha önce kendisinden söz ettiğimiz Fahreddin er-Râzî'dir. Râzî, tefsirinde Hz. Peygamber'in gelişiyile alakalı kitab-ı mukaddes'ten (Habakkuk 3/1-3) bir metnin Taberî'den (*nukile min İbn Razîn et-Taberî*) nakledildiğini söyler¹¹⁶. İkincisi ise Takiyüddin el-Caferî'dir¹¹⁷. Bu ikisi dışında, ismen zikretmeseler de Taberî'den bir şekilde etkilendiği söylenen kişiler arasında; İbn Kuteybe (ö. 276/889)¹¹⁸ Hasan b. Eyyüp (ö. yak. 377/987-8), Amirî (ö. 381/991-2)¹¹⁹, Mâverdi (ö. 450/1058), İbn Zafer (ö. 566/1170-1), Karafî (ö. 684/1285-6)¹²⁰, Nisâburî¹²¹, Senhacî (ö. h.684) ve İbn Kayyim (ö. 751) zikredilir. Mingana, son iki yazarın metinlerinde bulunan kitab-ı mukaddes iktibaslarının kesinlikle¹²², Süryanice kitabı mukaddes çevirisi olan *Peşitta*'dan olduğunu ve bunlardan ne

¹¹⁶ Razi, *et-Tefsîrül'kebir*, III, 37.

¹¹⁷ Adang, *a.g.e.*, s. 148, 46 nolu dipnot.

¹¹⁸ İbn Kuteybe'nin Taberî'den etkilendiğine dair bkz. Adang, *a.g.e.*, s. 149-150; İbn Kuteybe'nin müstakil olarak bize gelmeyen kitabından nakledilen parçalar için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafa*, Dâru'l-ma'rife li't-tibâeti ve'n-neşr, Beyrut 1966, I, 60-83.

¹¹⁹ Amirî'nin Taberî'den etkilendiğini gösteren çalışma için bkz. Thomas, *a.g.m.*

¹²⁰ Burada zikredilen kişilerin Taberî'den etkilendiğini ortaya koyan çalışmalar için bkz. Adang, *a.g.e.*, s. 148, 46 nolu dipnottaki kaynaklar; Kaya, *a.g.m.*, *DİA*, IX, 351.

¹²¹ Mingana, "Remarks on Tabari's Semi-Official Defence of Islam", *BJRL*, 1925/1, s.239. Mingana burada, Nisaburî'nin *Garibu'l-Kur'an* adlı çalışmasında Bakara 2/38'le ilgili olarak iktibas ettiği Yaratılış 16/8-13 metninin, Taberî'nin kullandığı metnin (Kahire 1923, s. 67) kısaltılmış bir şekilde olduğunu söyler.

¹²² Bu iktibasların Taberî'nin metniyle yapılan bir karşılaştırması için bkz. Mingana, "Remarks on Taberî'...", s. 238-239.

Senhacî ne İbn Kayyim ve de herhangi başka birinin Süryanice bilmediğini söyler. Bu yüzden de, onların içerdikleri kitab-ı mukaddes iktibasları Ali b. Rabben et-Taberî'nin metninden alınmışlardır¹²³.

Son söz olarak Hz. Peygamber'in müjdelenmesiyle ilgili literatür açısından müstesna bir yere sahip olan ve bir kısmı sonraları yaygın bir şekilde kullanılır hale gelen (İbn Kuteybe'nin *Delâil'ü'n-nübüvvesi* gibi) metinler tarafından kaynak olarak kullanmasına rağmen Taberî'nin eseri niçin hak ettiği iltifata mazhar olamadı? diye sorulabilir.

Bu soruya tatmin edici cevap vermek için, dönemdeki entelektüel hayat, ulema arasındaki iletişim yolları, bu ulemanın tartıştığı ya da ilgi duyduğu konular ve müslüman toplumun ihtiyacı olan şeyler hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmak gerekir. Bu tür bir makalede bunları yapmak mümkün olamayacağına göre, ancak konuyla ilgili bir takım cevaplar kurgulanabilir. Bunun için iki neden ileri sürülebilir. Bunlardan önemli görülen ilki Taberî'nin söz konusu eserine doğrudan ehl-i kitap mensuplarına hitap edecek şekilde yazmış olması; daha önemsiz/belki de daha önemli olan neden ikinci neden ise, metnin popülerleşmesini engelleyecek kadar akademik bir dille kaleme alınmış olmasıdır.

¹²³ Mingana, "Remarks on Tabari's..", s. 237.